

*Криськов Андрій Анатолійович, доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри українознавства і філософії Тернопільського
національного технічного ун-ту імені Івана Пулюя*

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ІПОТЕЧНОГО КРЕДИТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Перед проведенням реформи 19 лютого 1861 р. в Російській імперії були ліквідовані всі державні установи, які здійснювали іпотечне кредитування під заставу населених маєтків. Капіталістичні перетворення в сільському господарстві вимагали значних інвестицій і поставили на порядок денний проблему іпотечного кредитування. Політика деполонізації та русифікації, яку проводив уряд на теренах Правобережної України, вимагала збільшення присутності «російського елемента», особливо у сфері землеволодіння. Саме це змусило царат створити Товариство покупців маєтків у Західних губерніях, яке виявилось першою, після початку реформи 19 лютого 1861 р., становою установою іпотечного кредиту в регіоні. Особливістю її було кредитне обслуговування виключно політично благонадійних поміщиків. За короткий час свого існування «Товариство» встигло досягти певних результатів. За даними І. Рудченка, з 10 лютого до 10 червня 1867 р. у Волинській губернії під заставу 4990 дес. у 2 маєтках було видано 29680 крб. позики, у Київській – за прийняті в заставу 3 маєтки (5015 дес.) їхні власники отримали 56100 крб., у Подільській губернії було видано позик на 48500 крб. під заставу 5147 дес. землі у 2 маєтках. Підсумовуючи, під заставу 7 маєтків, площею 15152 дес., було видано 134280 крб. кредиту [15, приложения]. Правонаступником Товариства покупців маєтків у Західних губерніях стало Товариство взаємного поземельного кредиту, діяльність якого в губерніях Правобережної України була спрямована на підтримку «російського землеволодіння». Масштаби його діяльності були більшими, сума кредитів зросла. Станом на 1879 р. установа видала 7423100 крб. під заставу 404375 дес. у 334 маєтках [15, приложения]. Збільшилася і сума позики у розрахунку на 1 дес.: у Товариства покупців маєтків у Західних губерніях вона становила 8,86 крб., а у Товариства взаємного поземельного кредиту – 18,35 крб. Станом на 1889 р. Товариство взаємного поземельного кредиту прийняло в заставу 218794 дес. землі у Волинській губернії, за яку видало позик на 5106650 крб. У Подільській губернії в заставі перебувало 213057 дес. за 8909862 крб. Найбільшим земельним фондом Товариство опікувалося у Київській губернії – 337800 дес., за які видало позик на 13681925 крб. Отже, за рік до ліквідації,

Товариство взаємного поземельного кредиту мало в заставі у губерніях Правобережної України 769651 дес. земельних угідь, за які видало позик на 27698437 крб. [8, с.15]. Воно було ліквідовано в червні 1890 р. з передачею управління справами Державному дворянському земельному банку.

Результати соціально-економічного розвитку країни на середину 1870-х рр. змусили звернути увагу на необхідність організації державою довгострокового іпотечного кредитування селянства, що стало б корисним і для поміщицтва. Відсутність у селянства достатньої кількості земель при високому природному прирості населення та швидкому дробленні наділів знижувала його платоспроможність. Це змусило урядові кола імперії в кінці 1870-х рр. розпочати опрацювання питань організації системи продажу в кредит селянам поміщицької землі.

Імператор Олександр III затвердив проект положення про Селянський земельний банк 18 травня 1882 р. Стратегічне завдання, що вирішував уряд за допомогою цієї кредитної установи, було сформульовано у ст.1 «Положення»: «Селянський поземельний банк засновується для полегшення селянам усіх найменувань способів купівлі землі в тих випадках, коли володарі землі забажають продати, а селяни – придбати» [12]. За цією дефініцією можна побачити приховане бажання законодавців зберегти становий підхід до землеволодіння, який, у свою чергу, стане фактором, що «законсервує» таку соціальну структуру суспільства. Саме станові засади в організації ринку землі сільськогосподарського призначення, на думку уряду, повинні були запобігти поширенню спекулятивних операцій із землею. Відтак, формулюючи завдання, що ставилися перед новоствореною кредитною установою, влада вимагала за допомогою фінансових заходів «підтримати дворянство і селянство в економічній боротьбі з далекими від землі станами і сприяти розподіленню земельної власності, що найбільше збігається з державними інтересами» [7, с.20]. Ще одним завданням передбачалося послаблення позицій іноземних колоністів, особливо у Волинській губернії [11, с.40].

10 квітня 1883 р. відділення банку були відкриті у Волинській, Київській та Подільській губерніях. Керівництво Селянського земельного банку не афішувало цього факту, остерігаючись селянських заворушень. У квітні цього ж року місцеві відділення отримали циркуляр, котрий вимагав обережності у поширенні інформації про діяльність банку, яка могла б підбурити селян і викликати штучне збільшення купівельних операцій з землею [11, с.38]. Зайва таємничість призвела до розповсюдження різного роду чуток і появи аферистів, які зловживали необізнаністю селян та укладали з ними угоди на придбання землі, обіцяючи допомогу банку [4, арк.72зв.]. Це викликало негативну реакцію

генерал-губернатора О. Дрентельна, який у листі до Подільського цивільного губернатора Д. Батюшкова зазначав, що «селяни вважають, що мають переважне право на придбання приватної власності ... думають, що для придбання бажаної ділянки не потрібно навіть згоди власника, ніби зобов'язаного продати їм землю при вираженні ними бажання придбати її. ... селяни думають, що їм достатньо лише заявити про своє бажання отримати позику у відділенні банку і позика ця має бути їм надана, ще й у такому розмірі, що на отримані гроші вони можуть придбати бажану кількість землі, навіть зовсім не маючи власних коштів» [4, арк.49]. Чиновникам доводилося роз'яснювати селянам, що обов'язковою умовою угоди з купівлі землі є згода на її продаж власника [6, с.67].

У червні 1885 р. банк отримав право видавати позики для купівлі землі особам, котрі не належали до селянського стану і мешкали у Вінницькому, Брацлавському, Летичівському, Ушицькому та Ямпільському повітах Подільської губернії [13; 3, с.151]. На підставі цього змогли взяти позику, наприклад, 68 родин старообрядців у Подільській губернії, які придбали 284 дес. [1].

Вже після початку діяльності Селянського земельного банку з'ясувалися деякі проблеми у його Статуті, оскільки не вказувалося, хто має право проводити спеціальні оцінки земель у губерніях, де не було земств. Це стосувалося Правобережної України. Після консультацій генерал-губернатора О. Дрентельна з правлінням банку було встановлено, що спеціальна оцінка земель є прерогативою з'їздів мирових посередників [4, арк.70-72].

За 1883-1895 рр. селяни в губерніях Правобережної України за кредитування Селянським земельним банком придбали 153396 дес. землі [2, с.76] на суму 8452 тис. крб. [14, табл.50]. Придбана земельна власність характеризувалася стійкістю, оскільки за вказаний період через заборгованість селяни втратили лише 1,2 тис. дес. [5, с.235].

На середину 1880-х рр. поміщицьке землеволодіння опинилося у важкій ситуації. Істотні труднощі, неминучі при переході до нової організації господарювання, були поглиблені кризою, викликаною появою дешевого заокеанського хліба на європейських ринках. Одним із головних напрямів підтримки дворянства стало заснування у 1885 р. Державного дворянського земельного банку, чого так прагнули губернські дворянські з'їзди [14, с.237]. Символічним стало затвердження Олександром III закону про створення цього банку в день сторіччя «Жалуваної грамоти дворянству».

У Правобережній Україні відділення Державного дворянського земельного банку діяло лише у Києві. Воно займалося розглядом заяв на отримання позики і видавало їх, про розділ і відчуження заставлених маєтків, розглядало оцінки маєтків, які поступали в заставу, наглядало

за виконанням позичальниками взятих перед банком зобов'язань, здійснювало господарське завідування маєтками, які перейшли в управління банку тощо. Особливістю його діяльності було те, що воно не видавало позик дворянам польської національності [10, с.3]. Станом на 1889 р. у заставу банку дворяни Волинської губернії віддали 3954 дес. землі, за що отримали позику у 184100 крб. і щорічних виплат по відсотках на 9665 крб. У Київській губернії земельної власності було заставлено у 18 разів більше – 71225 дес., що пояснюється наявністю більшої кількості «російських» дворян. За віддану в заставу землю було отримано 5083900 крб., з щорічним платежем у 264280 крб. 26553 дес. землі було заставлено дворянами Подільської губернії, які отримали 1408900 крб. Відсоткові платежі склали 26553 крб. на рік [8, с.9].

З 1894 р. Державному дворянському державному банку було надане право видавати позики спадковим дворянам для купівлі земельної власності в 9-ти західних губерніях (включаючи Правобережну Україну). Цей напрям діяльності банку визначався політичними інтересами, зокрема – прагненням кількісно збільшити «російське» землеволодіння. Станом на 1907 р., завдяки кредитам банку, етнічні росіяни купили тут 102 маєтки (424,5 тис. дес.), на що було витрачено 19,4 млн крб. [9, с.66].

Не дивлячись на всі переваги, порівняно з акціонерними земельними банками, діяльність Державного дворянського земельного банку викликала критику. Так, В. Остроградський, дворянин Літинського повіту Подільської губернії, зазначав, що дворянство віддало банку в заставу маєтки, але «...не будучи ні добрими сільськими господарями, ні комерційними людьми, швидко проїли і безалаберно витратили отримані під заставу маєтків кошти. Витратили дворяни свої гроші за першою заставною, перезаклали свої маєтки і взяли додаткові позики, які теж проїли, нічого не зробивши для власного господарства. ... Таким чином, сільське господарство тепер у землевласників-дворян перебуває приблизно у такому стані: капіталу вільного, який є головним двигуном сільськогосподарського виробництва, немає. Робочих рук мало і вони з кожним роком дорожчають. Заборгованість маєтків лише банкам сягає 70%, не рахуючи різних приватних боргів. Всі прибутки з маєтків йдуть на покриття банківських відсотків, і, особливо, величезних відсотків місцевим євреям-лихварям. ... Землевласники-дворяни є лише номінальними власниками своїх маєтків» [16, с.855-856].

Отже, державні установи іпотечного кредитування в губерніях Правобережної України стали одним із засобів реалізації національної політики самодержавства у регіоні.

Список використаних джерел

1. Бендюг В. Російські старовіри на Поділлі (Господарська діяльність старообрядців) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http //: www.h.ua/story/100952](http://www.h.ua/story/100952).
2. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько–української цукро–бурякової промисловості: У 3 т. / К.Г. Воблий. – Т.2. – Київ: Всеукраїнська Академія Наук, 1930. – 245 с.
3. Гурьев А.Н. Очерки развития кредитных учреждений в России / А.Н.Гурьев // История России: Кредитная система. – Москва: ЮКИС, 1995. – С.7-216.
4. Держархів Хмельницької області, ф.112, оп.2, спр.3485, 130 арк.
5. Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк (1883-1910) / А.Н.Зак. – Москва: типогр. А.А.Левенсон, 1911. – 607 с.
6. Кимитака Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861-1917 гг.) / Мацузато Кимитака // Український гуманітарний огляд. – Київ: Критика, 2003. – Вип. 9. – С.62-121.
7. Кириченко В.Є. Правосуб'єктність клієнтів Селянського поземельного банку / В.Є.Кириченко // Учёные записки Таврического Национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки». – Т.21 (60). – №2. – 2008. – С.20-27.
8. Количество земли, заложенной в земельных банках, сумма ссуды и размеры платежа процентов на десятину по губерниям // Временник Центрального Статистического Комитета Министерства внутренних дел. – 1889. – №8. – 26 с.
9. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861-1918 рр.) / О.М. Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – №6. – С.64-69.
10. Материалы по истории аграрных отношений в России в конце XIX – начале XX вв. Статистика долгосрочного кредита в России. / Сост. Н.А.Проскурякова. Отв. ред. А.П.Карелин. – Москва: изд-во АН СССР, 1980. – 79 с.
11. Опря А.В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А.В. Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.
12. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.2, 1882 р. – №894 «Высочайше утвержденное Положение о Крестьянском Поземельном Банке». – Санкт-Петербург, 1886. – С.218-221.
13. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.3, 1883 р. – №1748 «О дополнении статьи 16 Положения о Крестьянском Поземельном Банке». – Санкт-Петербург, 1887. – С.403.

14. Повне зібрання законів Російської імперії. Зібр. III. – Т.5, 1885 р. – №3051 «О разрешении Крестьянскому Поземельному Банку выдачи ссуд для покупки земель не принадлежащим к крестьянскому сословию земледельцам некоторых уездов Херсонской и Подольской губерний». – Санкт-Петербург, 1887. – С.306.

15. Проскурякова Н.А. Земельные банки Российской империи / Н.А. Проскурякова. – Москва: РОССПЭН, 2002. – 520 с., ил.

16. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Обзор законодательства и фактическое положение / И.Рудченко. – Киев: типография штаба КВО, 1882. – 180 с., табл.

17. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т.XXXI: Подольская губерния. – Санкт-Петербург, 1903. – 1112 с.

*Левицька Надія Миколаївна, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Національного університету харчових технологій*

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ (НАДДНІПРЯНЩИНА II ПОЛ. XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Вивчення історії становлення та розвитку вищої гуманітарної освіти в Україні на ґрунті соціально-економічних перетворень, виявлення позитивних і негативних тенденції цього процесу належить до актуальних завдань історичної науки та відкриває додаткові можливості для збагачення знань, узагальнення досвіду, виявлення повчальних уроків з метою врахування їх у сучасних умовах розбудови національної освіти України.

З початком реформ, які проводилися в Росії за західноєвропейським зразком, у 1802 р. створюються вісім міністерств, серед яких для «виховання юнацтва та поширення науки» створене Міністерство народної освіти. Першим та другим міністром стали відомі вихідці з України – граф П. Завадовський та син колишнього гетьмана – А. Розумовський.

Наздоганяючи освічену Європу та розв'язуючи проблему з українськими необхідними державі кваліфікованими кадрами, уряд, вирішуючи свої стратегічні плани щодо зміцнення російських імперських впливів у регіоні, був змушений на початку XIX ст. розгорнути в Україні значне освітянське будівництво, надаючи особливої ваги розвитку університетської освіти.